

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИЙ АСПЕКТ
ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО
ВІДРОДЖЕННЯ (XVII СТ.)

Сергій ГОЛОВАЩЕНКО,
кандидат філософських наук

В нашому минулому маємо кілька історичних моментів, звернення до яких дає змогу осягнути як масштаб і спрямування розвитку української суспільності, так і певну традиційність цього розвитку: бо одвічним був потяг до волі — соціальної, національної, державної, до світла духовного, що й нині нас не залишає. Отаким виявом вселенської надії і було для України XVII ст. Неповторний досвід вибудови національної державності, самобутнього суспільного порядкування, здобутий за тих часів, чи не найчиннішою своєю складовою мав розвиток релігійного життя.

Проблема існування в українському суспільстві православної церкви в XVII ст. стала своєрідним епіцентром релігійної, політичної, культурно-національної боротьби. Спричинено це було насамперед геополітичним становищем українських (західно- та південноруських) земель, які, по-перше, втратили протягом попередніх століть власну державність, а по-друге, являли собою своєрідну «контактну зону» між Заходом і Сходом — європейським католицько-протестантським і слов'яно-візантійським православним етно- і релігійно-культурними комплексами.

Політична й культурна експансія католицького Заходу, що тривала з середини XVI ст., внаслідок заходів, відомих як «контрреформація», в українських землях здійснювалася за активної підтримки польського уряду, особливо після Люблінської унії 1569 р. Тлом західних впливів у культурному й релігійно-церковному

житті була досить стала й жорстка національно-релігійна дискримінація православного населення, яка поєднувалася з так званим «правом патронату» світських феодалів (часто католиків) над православною ієрархією. Все це призводило до загальної кризи духовності, культури, до зубожіння православного релігійно-церковного життя.

Проте важливість саме східного обряду, його століттями формована відповідність національній свідомості тодішнього «народу руського» цілком визнавалася свідомою громадськістю. Тому з другої половини XVI ст., мабуть, за прикладом європейської Реформації, розгортається досить широкий суспільний рух за подолання згаданої кризи культурно-просвітницьким шляхом та через зміцнення церковних устоїв. Найяскравішим виявом реформаційних тенденцій на терені православ'я став братський рух серед православних мирян (найвідомішим було Львівське

Запорізька Січ (з давнього малюнка).

Успенське братство). Діяльність братств, будучи спробою реформи «знизу», в багатьох випадках позитивно вплинула на внутрішньоцерковне життя, але також і ускладнила його, значно обмеживши єпископську владу (з санкції, до речі, Царгородського патріархату, який надав братствам статусу ставропігій та інших повноважень).

Конфлікт вищої ієрархії з братствами вплинув на ще одну спробу — тепер уже «зверху» — реформувати церковне життя й суспільний статус східної церкви в руських землях Речі Посполитої. Такою спробою стали відомі унійні заходи 90-х рр. XVI ст., які завершилися «з'єдиненням» більшості тодішнього православного єпископату й частини мирян з Римським престолом. «З'єдинена» церква залишилася єдиноправною та легальною, а оборона прав «людей грецької релігії», які й далі перебували під юрисдикцією Царгородського патріархату, оборона, що прибирала різних форм — від богословської та парламентської полеміки до збройних виступів, — стала, таким чином, у XVII ст. фокусом суспільно-політичного й національно-культурного життя. Протягом понад восьми десятиліть історія православної церкви в Україні стає феноменом, що виявляв себе і в сучасній релігійно-конфесійному житті, і у сфері політики, і у формуванні своєрідності української національної культури.

Початок XVII ст. відзначений формальною ліквідацією православної церковної організації, що підлягала юрисдикції Царгородського патріархату. Після унії з вищого православного духовенства залишилося тільки два єпископи — львівський Гедеон Балабан (помер 1607 р.) та перемиський Михайло Копистенський (помер 1610 р.). Політика польського

уряду, спрямована на заміщення церковних посад тільки «з'єдиненими» ієрархами, унеможливлювала, по суті, канонічне відтворення організаційної структури православної церкви. Наприклад, після смерті львівського єпископа Г. Балабана його наступник, Єремія Тиссаровський, щоб отримати посвяту й королівське потвердження на єпископську кафедру, мусив удатися до хитрощів, задекларувати свою прихильність до унії і тільки згодом відмовився від неї.

Братський рух православного міщанства внаслідок значної економічної й соціальної дискримінації цієї верстви зазнавав значних утисків. Парламентська боротьба (сеймові змагання), рушійною силою якої була православна шляхта, не давала бажаних результатів. На користь «з'єдинених» як «людей справжньої грецької віри» урядовими інстанціями були витлумачені постанови сеймів 1607, 1609 рр.; проект закону на користь православних, прийнятий сеймом 1613 р., не був затверджений урядом; невдалим виявилися їхні змагання і на сеймі 1615 р. В протестації, складеній на тому сеймі православною опозицією та підписаній депутатами-шляхтичами Лаврентієм Древинським з Волині й Михайлом Кропивницьким з Брацлавщини, висловлювався великий смуток з приводу того, що про православних згадують лише в часи іноземної небезпеки, але аж ніяк у зв'язку з їхніми релігійними потребами. Українська шляхта, яка традиційно виборювала права православної віри перед королівською владою, занепадала національно, політично й економічно. У відомому «Треносі» («Плачу») Мелетія Смотрицького (1610 р.) наводяться десятки покатоличених та сплячених українських шляхетських династій.

Але вже в 1609—10 рр. на захист

Славний гетьман Петро Сагайдачний, оборонець віри і народу українського.

інтересів православної церкви, православних віруючих в українських землях Речі Посполитої відкрито стає нова суспільна сила — козацтво. Найвідомішим тут є свідок про релігійний конфлікт у Києві, коли козаки на чолі з гетьманом Григорієм Тискиневичем виступили проти Антонія Грековича, намісника уніатського митрополита Іпатія Потія. Тискиневич у листі до київського підвояводи (1610 р.) висловлює рішучість козаків «за церковь нашу восточную і за віру греческую голову... всі положити». Завдяки цьому активізувалося церковне життя — незважаючи на відсутність вищої ієрархії. Так, у 1612—13 рр. у Києві жив софійський митрополит Неофіт, який під охороною козаків виконував єпископські функції серед православних. 1614 р. Єлисей Плетенецький (з 1605 р. архімандрит Києво-Печерської лаври) дістає активну допомогу козаків у справі повернення давніх лаврських маєтків.

Важливою була подія, пов'язана з фундацією у 1615—16 рр. Київського Богоявленського братства, а саме те, що до братства записався гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний разом з усім козацьким Військом Запорізьким і таким чином став цілком офіційним протектором не тільки братства, а й усієї церкви. Про те, як це вплинуло на суспільний статус православ'я, свідчить переміщення релігійно-культурного центру із західних земель саме до Києва. У 1617 р. Єлисей Плетенецький створює в Києво-Печерській лаврі знамениту друкарню, яка надовго стає центром української видавничої справи. У цей час видатні культурні й церковні діячі — сам Плетенецький, Захарій Копистенський, Памва Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький закладають у Києві могутній науковий та просвітній осередок. Активнішою, а головне — ефективнішою стала й діяльність братств. Так, того ж 1617 р. зреформувалося Луцьке братство, і король Сигізмунд

видав-таки, хоча й запізно — у лютому 1619 р. — грамоту на potwierдження його прав, незважаючи на енергійний протест луцького уніатського єпископа Євгенія Малинського.

Нарешті, історичною подією стало вирішення (при протекції П. Сагайдачного й активній участі Київського братства) «незмірно пекучої», за виразом М. Грушевського, проблеми церковного життя того часу — відновлення православного єпископату. Єрусалимський патріарх Феодан, повертаючись у 1620 р. з Москви (де він висвячував на патріарха Філарета Романова, батька першого російського царя нової династії), провів на Україні висвяту єпископів і митрополита Київського, яким став Іов Борецький. Таким чином, канонічним шляхом була відновлена православна ієрархія в Україні.

Ця акція була проведена з урахуванням тодішньої політичної ситуації (війна Польщі з Портою, лояльність до короля українського козацтва на чолі з Сагайдачним, підкріплена військовими заслугами останнього в московській кампанії 1618 р. та сподіваннями Сигізмунда на можливу участь козаків у війні з турками). До того ж справа була ретельно підготовлена. Козаки вели переговори з Феоданом, ще коли він прямував до Москви та під час його перебування там. Тільки повна впевненість Єрусалимського патріарха у здатності козацтва на чолі з Сагайдачним бути військовим і політичним протектором цієї справи уможливила її успіх.

З цього часу започатковується релігійно-політичний союз православного духовенства й козацтва, які згодом стали рушійною силою національно-визвольних змагань. Центрами цього союзу стають Київ і Трахтемирів — осередок козацтва — зі своїм монастирем. Якими ж були джерела цього союзу, його значення й роль у тодішньому житті? Адже навіть на початку XVII ст. рух козацтва як самостійної верстви майже не був пов'язаний з релігійним питанням — на цьому терені боролися більше шляхта й міщанство (братства). Козачина виборювала свої певні станові права, висуваючи соціальні гасла, народжені серед українського селянства й нижчого міщанства. Лозунг оборони віри був одним серед інших. Але єдність релігійних змагань з політичними, соціальними й національно-культурними згодом спричинила перетворення цього лозунгу на домінуючий.

Православне духовенство як специфічна верства також потребувало спільників для самозбереження і збереження церкви. Духовенству потрібен був насамперед союз із впливовими верствами, про що свідчила, зокрема, сеймова боротьба. Фактично офіційне визнання православної церкви владою було похідним від такого союзу. Так, будь-які «привілеї» та «заспо-

коєння» православних, що час від часу проголошувалися на сеймах, не були нічого варті через опір католицької шляхти на місцях, — і, навпаки, православна ієрархія почувалася досить вільно там, де в силі було козацтво.

20-ті роки позначені досить складними процесами у православному церковному житті. З одного боку, зміцнювалося матеріальне становище церкви, активізувалася діяльність ієрархії та братств. А з другого — відсутність офіційного визнання нововисвяченого єпископату не сприяла здійсненню нормального церковного управління (більшість ієрархів не дісталася своїх кафедр, а залишалася на Київщині під охороною козаків). Внутрішньоцерковну напруженість спричинювала і неузгодженість стосунків духовного і світського елементів у лоні православ'я на Україні — феодалів-патронів, братств і церковної ієрархії. І, нарешті, загальнонаціональною проблемою був конфлікт православних з унітатами, що точився постійно і внаслідок урядового втручання та обопільної непримиренності часом призводив до трагічних наслідків. Архівні документи зберегли як свідчення надзвичайної напруженості на побутовому рівні, так і факти трагічної загибелі церковних діячів А. Грековича (1618 р.) та Й. Кунцевича (1623 р.) під час масових протистоянь.

Тому церковні собори й сейми 20-х років стали виявом змагань православних за державну легалізацію своєї церкви, за впорядкування стосунків ієрархії та мирян, за примирення «Руси з Руссю». Зокрема, жваво обговорювались компромісні заходи щодо відновлення єдності східної церкви, здійснення «універсальної», на відміну від попередньої, унії і, можливо, створення єдиного Українського патріархату. Однак ці наміри частини православного духовенства і світських, яскравим виразником яких був відомий діяч Мелетій Смотрицький (на той час — єпископ Полоцький), викликали негативну реакцію головного протектора православної церкви — козацьких кіл, що виразно виявилось на Київських соборах 1628 й 1629 років.

Тільки з 1632 р., від початку королювання Владислава, який мав репутацію людини толерантної у питаннях віри й до того ж прагнув скористатися з допомоги козацтва у своїх зовнішньополітичних амбіціях, відбувається «заспокоєння» православних, легалізація ієрархії та церковних інституцій. Однак традиції патронату та презентації далися взнаки, і «самовільно» висвячена ієрархія мусила зійти зі сцени. Митрополитом було обрано Печерського архімандрита Петра Могилу (1596—1647 рр.), вже відомого своєю активністю в організації церковних справ, а також прихильністю до нього польської влади. У ці часи козацтво, знесилене збройними конфліктами з владою, послаб-

Запорізька ікона Покрови з аналога січової церкви. Дніпропетровський історичний музей.

Козацька церква. Переяславщина. XVII ст.

Запорізькі козаки під час молитви. Фрагмент ікони Покрови. Одеський історичний музей.

Митрополит Петро Могила (1574—1647).

лює свій вплив на громадське, а разом з тим і на релігійно-церковне життя. Церковні кола вимушені набувати нового досвіду співіснування з державою; вони стають більш лояльними і навіть прихильними до королівської влади — в обмін на її більш толерантну, ніж раніше, політику. Це — так звана «могилянська доба» в історії українського православ'я.

Саме за митрополитства П. Могили (1632—1647 рр.) відбулася докорінна реформація церковного життя. Під його проводом були здійснені заходи, спрямовані на піднесення суспільного статусу православної церкви в коронних землях Русі і на зрівняння її з католицькою — насамперед шляхом зміцнення матеріального стану, вдосконалення організації та управління, а також піднесення культурного рівня. Оновлюючи духовні святині православ'я, митрополит реставрував собор св. Софії, Михайлівський і Видубецький храми, Трьохсвятительську церкву, церкву Спаса-на-Берестові; була відновлена і церква на місці славетної Десятинної. Впорядковуючи церковне життя, Могила завів спеціальних намісників, які доглядали за порядком у митрополії, за діяльністю духовенства. Практичне здійснення церковної юрисдикції забезпечувала заснована в 1635 р. митрополіча консисторія — духовний суд.

Могила спромігся також відшукати вірний шлях до подолання суперечностей із братствами (насамперед з Київським) і заручився підтримкою козацтва. Взявши ще 1631 р. — як Печерський архімандрит — опіку над Київським братством і його школою, Могила став старшим братчиком, а козаки, будучи членами братства, брали участь в укладенні компромісної угоди й обіцяли Могилі підтримку й оборону. Особлива увага приділялася

культурно-освітній справі та впорядкуванню богословсько-культурної діяльності церкви. Ще 1631 р. Могила їздив до Львова шукати освічених учителів для фундації у Києві школи, «бачачи в православної церкви велику втрату в душах людських через неосвіченість духовних і неученіє молодіжи». З'єднавши наприкінці цього ж року лаврську школу з братською, митрополит створив колегію за зразком західноєвропейських вищих шкіл, з освітою грецькою і латинською мовами. Були відкриті аналогічні колегії у Вінниці на Поділлі та у Кременці на Волині. Створювалися й видавалися підручники, богословські твори, нарешті побачив світ «Катехізис» — православне визнання віри. Він був схвалений на церковнім соборі 1640 р. у Києві, на соборі 1642—43 рр. представників східних православних церков у Ясах, а у травні 1643 р. затверджений Царгородським патріархом для всього православного світу.

З викладачів і вихованців Київської колегії вийшло багато церковно-громадських діячів: Сильвестр Косів (митрополит за часів Богдана Хмельницького), Ісаїя Козловський (саме він укладав згаданий «Катехізис»), Афанасій Кальнофійський, Йосип Горбацький, Оксентій Старушч, Лазар Баранович (протягом тривалого часу активний, авторитетний церковний діяч), Інокентій Гізель (вчений, богослов і дипломат, відомий за межами України).

Саме за П. Могили українське православ'я було найбільш самостійним, авторитетним; знову оживали плани створення Українського патріархату, тепер уже під проводом Могили. Король Владислав особливо тим плекався, бо прагнув забезпечити назавжди лояльність східної церкви в Речі Посполитій та позбутися постійних конфліктів.

Легалізувавшись і будучи лояльною до польської влади, православна ієрархія досить суперечливо ставилася до козацького руху, який набував у ту добу соціально загостреного напрямку. Чіткі соціально-політичні орієнтації у бік державної влади зумовили протягом усього XVII ст. стале лояльне ставлення православної церкви і до корони, і до адміністрації Богдана Хмельницького, а після з'єднання з Московською державою і, особливо, по смерті Хмельницького — наявність і боротьбу серед українських ієрархів як пропольських, так і промосковських течій, орієнтованих саме на сильну й, головне, традиційну владу. Через те неможливо однозначно оцінити роль вищих церковних кіл у національно-визвольному русі та їх ставлення до ідеї державної самостійності України.

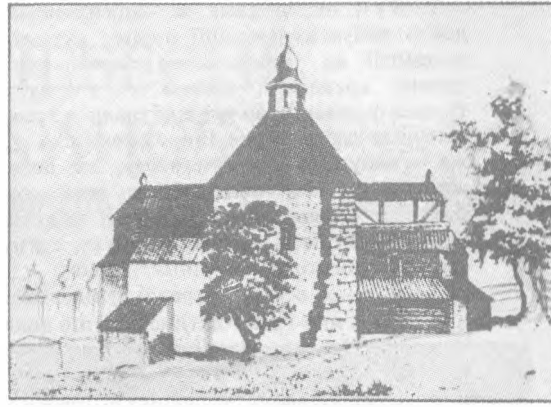
Але якщо розглядати православну інституцію загалом, то слід зауважити, що маса духовенства, пов'язана з народним життям і економічно, і соціально, і культурно,

виявилася носієм національно-демократичних ідей. Це й забезпечило під час наступного етапу української історії — Визвольної війни та розбудови Української козацької держави на чолі з Б. Хмельницьким — належну релігійну санкцію та ідеологічну підтримку національно-визвольним і державним змаганням українського народу під проводом козацтва. Цей факт, у сполученні з лояльним ставленням ієрархії на чолі з Сильвестром Косовим до української автономії та державності, що народжувалася, зробив православну церкву важливим чинником національно-культурного й головне — державного відродження України в середині XVII ст., насамперед під час розквіту Гетьманщини та території Вольностей Війська Запорізького.

З'єднання з Москвою внаслідок угоди 1654 р. стало новою віхою і в історії православної церкви в Україні. Суперечливість значення цієї події й полягає насамперед у тому, що московська світська й церковна влади, з одного боку, прагнули інтегрувати Київську митрополію до складу Московського патріархату, позбавити православ'я в Україні самостійності, а з другого — впливати на польський уряд, ставши гарантом збереження цілісності Київської митрополії. Особливо це виявилось тоді, коли у 60—70 рр. XVII ст. Україна була поділена між Росією та Польщею. У ці часи значення українського православ'я як відносно самостійного чинника національно-культурного й національно-державного процесу поступово зменшується. Правда, в епоху так званої «Руїни» (громадянських воєн в Україні, коли суперечливі стикалися інтереси й цілі різних політичних угруповань — як пропольських або промосковських, так і тих, що прагнули незалежності України) православні діячі часом були помітними в політичних комбінаціях.

Супільні умови й становище православ'я по різні боки Дніпра після поділу України значно різняться. Лівобережжю, з центром митрополії — Києвом, приєднаним після багатьох років боротьби до Росії, судилося стати справжнім центром православного церковного життя в Україні, але платою за це була втрата церковної самостійності в 1685—86 рр. Православна ж церква на Правобережжі, на довгий час опинившись у фактичній ізоляції, була причежена на зубожіння аж до відомих поділів Польщі у XVIII ст. Таким чином, історія власне української православної церкви XVII ст. завершилася вже 80-ми роками, хоча подекуди, зокрема на території Запоріжжя, своєрідність церковного життя зберігалася ще у XVIII ст.

Варто зупинитися окремо на долі й розвитку православ'я в Запорізькій Січі. Створений там з самого початку демократичніший, ніж у Гетьманщині, майже

Десятинна церква в Києві, відбудована митрополитом Петром Могилою.

республіканський устрій зумовив і специфіку релігійно-церковного життя. Церква Запорізької Січі, цілком спираючись на радикальне козацтво, формувала дуже чітко виражене національне забарвлення релігійного життя (феномен «козацької церкви») та демократичні соціальні спрямування. Осередком сакральності тут була не стільки ієрархія, заангажована до церковно-адміністративного управління, скільки чернецтво, що зумовлювало меншу здатність до компромісів з державною владою й водночас більшу консервативність у церковному житті. Запорізька церква була автономною щодо Київської митрополії, користуючись правом ставропігії. У другій половині XVII ст. це зумовило її номінальне підпорядкування безпосередньо Московському патріарху. При цьому слід взагалі зважити на постійно суперечливе ставлення Запоріжжя до Гетьманщини, з чого не раз користався московський уряд. Однак до Москви, до патріарха було далеко, тому запорізька церква фактично була автономною, підтримуючи парафіяльний зв'язок лише з Межигірським монастирем.

І, нарешті, вкрай важливою є оцінка ролі й місця православ'я XVII ст. у розвитку української національної культури. Саме протягом цього століття набула кульмінації та в цілому завершення «зустріч із Заходом». Розвиток православної церкви був, мабуть, третьою (після реформаційного руху XVI ст. та унії 1596 р.) спробою засвоїти західний культурний вплив на Русь, долаючи кризу слов'яно-візантійської культури того часу. На відміну від перших спроб, ця ґрунтувалася на традиційних догматичних та організаційних засадах і не спричинила такої соціальної, релігійної й національної напруги, як, наприклад, унія, та привела до непересячених здобутків, які мають універсальне значення й багато в чому визначають культурну самотність українського народу.

У XVII ст., а саме за «могилянської доби» набув кульмінації процес активної взаємодії на українському терені культурних ареалів, і більше того — культурних формацій, бо тут відбувалося трохи запізніле європейське Відродження. А отже — панували дух гуманізму, що долає жорстокість і невлаштованість людського буття, дух універсальної єдності людства, віра у здатність людського духу сягнути тайн Божого творіння, всього світу. Система освіти справді універсальної — слов'яно-греко-латинської, що долає конфесійну обмеженість і розширювала горизонти світу, почала вибудовуватися в XVI ст. й набула найбільшого розвитку за Петра Могили — навколо Київської колегії. І саме ця освіта була першим «вікном в Європу» для всієї Русі, в тому числі й для України та Росії — якщо згадати, хто були на Московщині перші вчителі.

Але взаємодія культур, що відбувалася на нашому терені, виявилася плідною не тільки для Русі. Адже за «могилянської доби» православна церква в Україні через свій загальнокультурний потенціал і суспільну роль виявилася певною мірою провідником вселенського православ'я.

Річ у тім, що натоді, з різних історичних і політичних причин, були розірвані та знейтралізовані два головні чинники, які підносили східну церкву протягом попередніх століть. Перший — це засвоєння культурної спадщини величезного ареалу, яким був античний і середньовічний Близький Схід. У XV—XVII ст. на терені традиційних центрів православ'я — Близькому Сході та Балканах через іноземне (та іновірне) панування відбувався культурний занепад, а новий центр православ'я в Московській Русі демонстрував спотворену форму ортодоксії — крайній ізоляціонізм. Другий чинник — це взаємодія з державою, традиція «симфонії». Близький Схід і Царгород втратили державність, якої завжди трималося православ'я, а Москва вдалася до жорстких, «цезаропапістських» форм «симфонії». Таким чином, на початку XVII ст. виявилось, що вселенське православ'я не мало-таки благодійного і стабілізуючого поєднання культурної висоти й гармонійних стосунків з державною владою.

В Україні ж через специфічність культурного розвитку було подолано ізоляціонізм і набуто воістину унікального досвіду суспільного існування. Тому не випадково «Катехізис» для всього православного світу був створений у Києві, а книжки, видані в Печерській друкарні, читало пів-Європи. В Україні тривали систематизація, розвиток і розповсюдження православної науки в умовах занепаду традиційної ортодоксії. Зберігалися та якісно розвивалися соборні засади в церковному житті.

Незважаючи на суперечності світських і духовних, православний люд зберігав привілей обирати собі душпастирів, брати участь у вирішенні церковних справ, перетворюючи ідею соборності на живу практику соборноправності. Ці здобутки православної спільноти в Україні XVII ст. мають історичне значення.

Культурний і суспільний розвиток української православної церковності в XVII ст. не був, проте, позбавлений суперечностей. Лояльність до традиційної влади, яка в Україні саме через трагічну «традицію» ніколи не була національною, завжди ставила перед церковними колами проблему — боронити національні інтереси чи ігнорувати їх? Універсальність освіти на тодішній європейській лад з використанням не тільки іноземного, а й іновірного досвіду гостро ставила проблему збереження національної самобутності. Адже саме за «могилянської доби», разом зі згадану вже європеїзацією української культури проходили, завдяки тісному зв'язку церкви з народними верствами, зокрема з козацтвом, процеси активного засвоєння національних культурних здобутків у культурній практиці (проникнення в богослужіння народної мови тощо). Так формувалася український етноконфесійний комплекс, своєрідність якого дає право твердити про існування феномена українського православ'я.

— ЯК НАМ ВИЖИТИ? —

РЕДАКЦІЮ ПІДТРИМАЛИ:

КОЗИЧ М. І. з Києва — 1050 крб.; АНДРІЙЧЕНКО Н. М. з Чернігівщини — 50 крб.; ГРИЦАК К. М. з Києва — 50 крб.; ДАЦУН І. Г. з Полтавщини — 250 крб.; КАЛЬВАРСЬКИЙ Г. Д. з Тернопільщини — 300 крб.; МАРЦЕНКО М. О. з Полтавщини — 15 крб.; МОМОТ В. Д. з Івано-Франківська — 100 крб.; ОВЧАРЕНКО В. Я. з Харківщини — 25 крб.; ПРИХОДЬКО О. Г. з Полтавщини — 300 крб.; САЛІЙ Х. Т. з Вінниччини — 50 крб.; СЕРДЮК В. Ф. з Кіровоградщини — 50 крб.; ФРАЦІОР П. Г. з Чернівецької обл. — 50 крб.; ШВИДКА О. І. з Черкащини — 60 крб.; ГРИЦЮК М. В., з Рівненської обл. — 250 крб.; НАГОРНА Т. В. з Київщини — 100 крб.; ОЛАШИН В. М. із Закарпаття — 300 крб.; ШЕВЧУК М. М. — з Хмельниччини — 200 крб.; ШУДРИК І. О. з Харкова — 200 крб.